

סמטאות ללא מוצא: המחקר האוריינטליסטי בעקבות העיר האסלאמית

דניאל מונטרסקו

דמות החוקר: מחיפוש אחר אקזוטיות למחקר היסטורי

אנדרה ריימון (Raymond), היסטוריון צרפתי שהתחנך באוקספורד ועבד ברחבי העולם הערבי מאז שנות החמישים, הוא אחד ההיסטוריונים המבריקים של המזרח התיכון ובר-סמכא בין-לאומי בחקר מצרים העוסמאנית והערים הערביות. מוניטין זה התבסס בסדרה ארוכה של ספרים מקוריים ורחבי יריעה שכתב לאורך שלושה עשורים.¹

ריימון החל את דרכו בלימודי היסטוריה כללית בסורבון בפריז, משם עבר ללמד בבית ספר בתוניס, ובה התוודע לזוועות הקולוניאליזם הצרפתי ולצמיחת התנועה הלאומית. אף על פי שהגיע לתוניס 'בחיפוש אחר אקזוטיות', לדבריו, המציאות הפוליטית בצפון אפריקה עוררה אותו לפתח את עמדתו הביקורתית האנטי-קולוניאלית וכך בבר את עניינו המקצועי בעולם הערבי. לאחר שהשלים את חוק לימודיו בפריז בהנחיית שארל-אנדרה ז'ולין (Julien) כתב את עבודת הדוקטורט שלו באוקספורד ב-1954 בהנחיית ההיסטוריונים הנודעים הא"ר גיב (Gibb) ואלברט חוראני (Hourani) על המדיניות הבריטית בתוניס (1830-1881). בתקופת שהותו באוניברסיטת פריז בלימודי פוסט-דוקטורט חיבר ריימון שני מחקרים רחבי היקף על תוניסיה במאה התשע-עשרה ועל הגילדות בקהיר. בעקבות סדרה של מינויים במרכזי מחקר בתוניס, דמשק וקהיר, חזר לצרפת ושימש פרופסור באוניברסיטת פרובנס עד לפרישתו ב-1988. הוא היה מרצה אורח באוניברסיטאות הרווארד ופרינסטון ושימש מנהל המכון לחקר החברות היס-תיכוניות והמכון לחקר העולם הערבי. לאחר פרישתו היה נשיא האגודה האירופית לחקר המזרח התיכון.

בראיונות עמו ובנאומים שנשא לרגל פרסים ותארים שהוענקו לו על מפעל חייו (בין השאר, תואר דוקטור של כבוד באוניברסיטה האמריקנית בביירות) מנה בין הגורמים שהשפיעו על עבודתו את חוויותיו בתנועת ההתנגדות הצרפתית במלחמת

1 ראו: Raymond, 1974; Raymond, 1979, 1993; Raymond, 1984; Raymond, 1985, Raymond, 1995; Raymond, 1998a; Raymond, 1998b; Raymond, 2000; Raymond, 2002; Raymond, 2006.

העולם השנייה, את חברותו במפלגה הקומוניסטית ואת אסכולת ה'אנאל' בהיסטוריה. לדבריו, המודעות הפוליטית וההגות המרקסיסטית חידדו בו את הצורך להסתמך על מקורות מקומיים, כמו רשומות בתי משפט, צווי נְקָף (הקדש) ומפות, ולהימנע ממה שכינה 'אירופו-צנטריות של הלימודים הקלאסיים' וממסגרת מחקר שאפשר לכנותה 'מערכת קולוניאלית' המתבטאת במקורות כגון דו"חות קונסולריים וספרות נוסעים. עבודתו על הערים הערביות בעת החדשה המוקדמת עיצבה שלושה דורות של חוקרים ותרמה תרומה יוצאת דופן להיסטוריה הכלכלית והחברתית של המזרח התיכון.

ביקורת האוריינטליזם: מעבר לאנרכיה עירונית

מחקריו של ריימון חושפים את ההטיה האוריינטליסטית המשותפת למחקרים ההיסטוריים במחצית הראשונה של המאה העשרים. בדמיון האוריינטליסטי האירופי העיר האסלאמית היא קטגוריה סמלית העומדת בתווך ההיסטורי בין שלושה ארכיטיפים עירוניים: העיר העתיקה הקלאסית המתוכננת והריכוזית ('תכנון אנכי'); העיר הימי-ביניימית שהצמיחה את מושג הקהילה האוטונומית (commune) ואת מושג האזרחות העירונית; והעיר המודרנית והקפיטליסטית. העיר האסלאמית שבתווך מגלמת סדרה של חוסרים: היעדר מושג האזרחות, היעדר אוטונומיה עירונית משפטית, היעדר תכנון עירוני ותלות מתמשכת של הפרט בקבוצת השארות. בהשפעת עבודתו של הסוציולוג מקס ובר (Weber) הודגש הפן הדינמי של העיר 'המערבית' ששחררה עצמה מן הרסן הפאודלי: 'האזרחים העירוניים תפסו בכוח את הזכות להתיר את כבלי השליטה של האצולה; זה היה החידוש העצום – ולמעשה המהפכני – שהבחין את הערים המערביות בימי הביניים משאר הערים' (Weber 1921: 1239). השילוב בין עקרונות האוריינטליזם הסוציולוגי (החוצץ בין מזרח ומערב במונחים של רציונליות וקדמה) לבין עקרונות הסינואסיזם (synoecism, המגדיר את העיר כהתאגדות פוליטית מאוחדת), עיצב את דמותה של העיר האסלאמית במחקר כתשליל תרבותי, כלכלי ופוליטי של העיר 'המערבית' (Isin 2002). במידה רבה ראה המחקר האוריינטליסטי בעירוניות המערבית חידוש של העירוניות הקלאסית ובמושג האזרחות בעיר הימי-ביניימית – מיצוי הפוטנציאל של הפוליס היווני, ואילו העיר האסלאמית נותרה בחצר האחורית של ההיסטוריה, מוזנחת ובלתי משתנה. מתוך גישה אידיאליסטית ורומנטית, תוארה העיר האסלאמית לעתים קרובות כמרחב בעל זהות מוגדרת ומקובעת וכמאוכלסת בהומו-איסלאמיקוס חד-ממדי – 'קהילת מוסר' שוויונית שמנחים אותה ערכים של משפחתיות וקהילתיות הנגזרים מן הסדר הדתי השולט. על סמך מקורות ארכאולוגיים וארכיוניים, ריימון מבקש להפריך תפיסה פשטנית זו ולהאיר מגמות של המשכיות ושינוי בין העיר הקלאסית (הביזנטית) לעיר האסלאמית, בין פוליס ומדינה:

ה'הרבה מההיבטים (השליליים) שהאוריינטליסטים ייחסו לעיר האסלאמית היו גלויים לעין בעיר ה"עתיקה", שקדמה לשלוש מאות שנות ההתפתחות העירונית, והייתה תוצאתן' (ריימון 2012: 132-133). אם כן, מסקנתו דורשת בחינה מחדש גם של העיר העתיקה: את העיר הקלאסית יש להבנות מחדש, היות שהמאפיינים הבסיסיים של המבנה העירוני התפתחו בטבעיות מרגע ייסודם ועד לתקופות הקלאסית והמודרנית. במאמר שלפנינו מתעמת ריימון עימות שיטתי עם המורשת ההיסטורית הצרפתית של מחקר הערים האסלאמיות. מסורת זו, הוא טוען, גילתה עניין רב בעירוניות. היא ראתה בה ביטוי לגדולתה של התרבות הצרפתית ולכן תיארה את ההבדלים שבין קהיר לפריז כהבדלים בין שחור ללבן ומילאה מדפים בהוכחות ניצחות לקיפאון עירוני שנוסחו בנימה של היעדר ושלילה. 'האסכולה המגרבית' תיארה ערים במאות השש-עשרה והשבע-עשרה כמרחב דועך, ואילו 'האסכולה הסורית' תיארה ערים כמו חֶלֶב, חֶמָא ודמשק כערים 'שסועות' המפוצלות בין קהילות מוסלמיות ונוצריות. כך כתב ההיסטוריון סובז'ה (Sauvaget): 'גורמי התפוררות [...] שוב מפעילים את לחציהם, עם נטייה להגזמה שמאיצה את שיבוש המרכז העירוני [...] חֶלֶב העוסמאנית אינה אלא אשליה — חזית מפוארת שמאחוריה אין אלא חורבות' (Sauvaget 1941: 239 בתוך: ריימון 2012: 125). כמו ובר לפניו, ההיסטוריונים מסיניו (Massignon), סובז'ה, לה טורנו (Le Tourneau) והאחים מרסיי (Marçais) ראו בעירוניות המזרחית עדות לייחודיות המערבית למול היעדר התכנון הרציונלי בערי המזרח התיכון: 'אין דבר זר יותר לעיר המוסלמית במגרב מהשדרות הישרות של העיר הרומית או המודרנית [...] במקום להשתלב במערך מתוכנן, הבניינים מכריחים את דרכי המעבר להתפתל סביבם או לחדור ביניהם כמיטב יכולתן. בעקבות זאת, יש מספר בלתי רגיל של מבואות סתומים ונדיר למצוא דרכים ישרות' (לה טורנו, בתוך ריימון 2012: 127). חוקרי הערים האירופיות ראו בסמטאות המתפתלות בימי הביניים ביטוי ל'תכנון אורגני' ולמערכת מרחבית 'רדיו-צנטרית' אופיינית, העומדת בזכות עצמה ומשרתת פונקציות חברתיות מקומיות חיוניות (Mumford 1961), ואילו ההיסטוריונים הצרפתים של הערים האסלאמיות לא בחלו בהכללות גורפות ובתיאורים ערכיים אתנוצנטריים. מעבר לנימה הנורמטיבית ולתפיסה הטלאולוגית, המשרטטת קו היסטורי ישיר בין הפוליס לעיר המודרנית, האוריינטליזם, בהיותו עמדה אפיסטמולוגית, נסמך על הכללה רדוקציוניסטית המזהה צורה (פיזית) עם תוכן (תרבותי), ובין המושג 'עיר אסלאמית' לתהליכים החברתיים והדתיים המכוננים אותה. 'התפיסה האוריינטליסטית בנוגע לעיר המוסלמית ולתכנון העירוני המוסלמי', כותב ריימון, 'מתאימה מטבעה לתפיסת היסוד של האוריינטליזם, שלפיה כל תופעה המופיעה בתרבותה של מדינה מוסלמית חייבת את עיצובה לאסלאם' (ריימון 2012: 124). המרכזיות המיוחסת לדת בעיצוב היחסים החברתיים והמבנה המרחבי בעיר, היא אפוא הנחת המחקר ומסקנת

המחקר גם יחד. למותר לציין שגישה זו מתעלמת מהרצף ההיסטורי של תופעות שקדמו לכיבוש האסלאמי וגם מתופעות 'חילוניות' המתהוות בתוך ערים אלו ושאי אפשר להכפיפן לסדר הדתי.

בהיותה בבואה הפוכה של העיר האירופית בימי הביניים, שוובר ייחס לה חמישה מאפיינים מהותיים (שוק, מבצר, משפט ומנהל אוטונומיים, התאגדות וניהול עצמי), המחקר האוריינטליסטי מייחס לעיר האסלאמית כמה מרכיבים ייחודיים (מסגד מרכזי ומוסדות דתיים שנבנו על חורבות האגורה הקלאסית, תלות הדדית בין העילית הפוליטית לעילית הדתית, מתחם מסחרי נטול מרחב ציבורי פוליטי, קברי קדושים ובתי קברות מחוץ לחומות, גילדות מקצועיות נטולות מעמד משפטי מובחן על פי חוק השריעה, רבעים קהילתיים נפרדים והבית בעל החצר הפנימית). במאמרו יוצא ריימון נגד שלושה סטראוטיפים מרכזיים שהוא מזהה: שוויוניות החברה האסלאמית, מודל אחיד של דיור והיעדר ריבוד מרחבי וחברתי-כלכלי. בחיפושו אחר דיוקן נאמן של העיר, ריימון מפריך אותם אחד לאחד. כמו מורו אלברט חוראני, הוא יוצא נגד הגישה הוובריאנית הגורסת שעיר אמיתית יש רק במערב וטוען שגם אם אין בנמצא אוטונומיה משפטית וזכויות יתר עירוניות, אין משמעות הדבר שאי אפשר להצביע על חיים עירוניים במרחב הערבי-אסלאמי.

במאמר שלושה חלקים המציגים את תמצית האסכולה האוריינטליסטית, את הגישות החדשות בתחום ההיסטוריה של העיר האסלאמית ולבסוף את המאפיינים של מה שריימון מכנה 'העיר המסורתית'. אמנם המאמר אינו מוסיף ממצאים אמפיריים חדשים, אך הוא חשוב בהיותו סיכום ביקורתי של מחקר הנמשך לאורך עשרות שנים. אליבא דריימון, העידן האוריינטליסטי בהיסטוריה הגיע לקיצו ב-1957, עם פרסומו של ספרם פורץ הדרך של גיב ובואן (*Islamic Society and the West* (Bowen). הכתיבה החדשה החזירה את ההיסטוריה ואת השינוי למרחב העירוני הערבי והאירה באור חדש תהליכים שהיו חבויים בקיבעון האוריינטליסטי על דת ועל קיפאון תרבותי. גיאוגרפים, ארכאולוגים וחוקרים מתחומים אחרים הפקיעו את המונופול שהיה מנת חלקם של חוקרי השפה הערבית והיסטוריונים מומחים. מקורות חדשים (רשומות שופטים, מסמכי מסים, מסמכים מארכיונים פוליטיים מרכזיים וצווי נקף), ערערו 'על תפיסת ההתנוונות העוסמאנית הכוללת, הנחת יסוד שהייתה אחד היסודות לדעות השליליות ביותר של החוקרים שהשתייכו לאסכולות האלג'ירית והדמשקאית על העיר הערבית, הנחות יסוד שהם קיבלו דרך הקולוניאליזם של השלטון התורכי הנבער והאכזרי לכאורה' (ריימון 2012: 131). התפיסות השליליות של לא-עיר, היעדר ניהול ואי-סדר נבחנו מחדש ונחשפה פעולתם של מוסדות מקומיים, כמו אגודות הסחר, קהילות הרובע וקהילות דתיות.

בספרות האוריינטליסטית תוארו היחסים הייחודיים בין עיר לכפר במזרח כחיסרון מרכזי, הבולט על רקע יחסי החליפין בין הכפר לעיר במערב. העיר המוסלמית

תוארה אפוא כ'עיר פרזיטית' ולא נעשה כל ניסיון לשרטט את מאפייניה הייחודיים המצריכים מסגרת מושגית חדשה, כפי שעשה אלברט חוראני בעזרת המושג 'עיר-כפר' (agro-city) (Hourani 1970). הפרשנות החדשה החלה להציג את הערים לא כמרחב אחיד וסביל אלא כסדר עירוני חי ופעיל הצומח מתוך יחסי תלות בין השלטון לחברה העירונית, כלומר מתוך קואליציות מזדמנות של עולמא, שיח'ים, קאדים, אנשי צבא, מנהיגי הגילדות המקצועיות ונציגי משפחות הנכבדים (notables). התוצר של מאבקים אלו אינו שדה חברתי סטטי והומוגני אלא עיר המאופיינת במדדים גבוהים של אי-שוויון וריבוד.

על חורבות העיר הערבית: מעיר אסלאמית לעיר מסורתית

לאחר שהפריך את הנחות המחקר באשר להיות העיר האסלאמית בבואה של האמה הדתית, 'שוויונית ונטולת הבדלים ורבדים', ריימון מבקש להתוות את הדרך למחקר עתידי. לשם כך, הוא טוען, יש להיפטר מן המושג המטעה 'עיר אסלאמית' ולאמץ במקומו מודל אזורי, גמיש יותר:

לעת עתה, רצוי להסתפק במושג העיר המסורתית המסומנת בהיבטים 'אזוריים' (ערביים במרחב היסודי-כנוני, איראנו-אפגאניים במרחב התורכי), ועם זאת, עיר שעוצבה במהותה בידי האוכלוסייה המוסלמית שארגנה אותה וחיה בה (על אמונותיה, מוסדותיה ומנהגיה, הספוגים כולם עמוקות באסלאם): זו הגישה הזהירה ביותר שאנו יכולים להציע, גישה המיטיבה להביא בחשבון את הגורמים העומדים לרשותנו כיום (ריימון 2012: 140).

בחירתו של ריימון במונח הטעון 'עיר מסורתית' במקום ב'עיר אסלאמית' מפתיעה – אמנם היא 'נפטרת' ממושג בעייתי אחד, אך מקימה לתחייה מושג מהותני אחר. בכך מצטרף ריימון לשורה של חוקרים שקיוו לפתור את הבעיה על ידי שינוי שמה: כך, למשל, בחר הגיאוגרף וירת' (Wirth) במונח 'עיר מזרחית' בטענה ש'האסלאם הוא תושב או דייר של המערכות העירוניות המזרח תיכוניות יותר משהוא האדריכל שלהן' (ריימון 2012: 134), ואילו ההיסטוריון קאהן (Cahen) הציע לדייק ולהשתמש במונח 'העיר בֶּדֶאָר אל-אסלאם', ואף טען שרבים מהמאפיינים של מה שמכונה 'העיר האסלאמית' נכונים לעיר הימניימית, לעיר הביזנטית ולעיר האיטלקית לפני המאה האחת-עשרה, ואף לכמה ערים בסין ובמרכז אסיה (ריימון 2012: 132). עמימותה של הפשרה המושגית 'עיר מסורתית' מצביעה על בלבול שעודנו ניכר בתחום המאופיין בחיפוש נואש אחר הטיפוס האידיאלי של העירוניות האסלאמית. דא עקא, בעקבות המחקר

הביקורת החדש, שריימון עצמו מייצג אותו ברהיטות, נראה ש'העיר המסורתית' נותרת בלי מאפיינים ברורים וחד-משמעיים: מעבר למרכזיות השוק לא נמצאו אמות מידה מובחנות למורשת העירונית המוסלמית (כך נשללו מערכת הסמטאות והמבוי הסתום וגם הבית בעל החצר הפנימית, המתועדים גם במזרח הקדם-אסלאמי). ההנחה הפוזיטיביסטית של ריימון שאפשר ללמוד על הערים הערביות היסודיות מממצאי החפירות בתימן, מופרכת לדעתי ובעייתית לא פחות מן המלכוד האוריינטליסטי שהוא מבקר בלהט רב. מה נותר אפוא מייחודיות העיר הערבית 'המסורתית'? על התזה של מרכזיות השוק מעיבים ממצאים מחפירות בתימן שמהם עולה גם דפוס דיור 'שרירותי'. לדברי ריימון, ממצאים אלו סותרים 'את כל הידוע לנו בדבר התכנון העירוני הקלאסי והמודרני בערים הערביות הגדולות' (ריימון 2012: 139). בנושא הקישור ההיסטורי בין הערים הערביות לערי הים התיכון בעת העתיקה, ריימון אופטימי יותר ומאמין שחפירות השוק בתדמך, סוריה, עשויות ללמד על המרת שדרת העמודים הרומית לשוק הערבי. בסופו של דבר, נראה ש'העיר המסורתית' אינה יותר מדגם כללי של חלוקה פונקציונאלית בין מרכזי פעילות כלכליים במרכז העיר לאזורי המגורים שמסביבם: 'המבנה הכללי של העיר הכתיב התפשטות של הפעילות הכלכלית ואזורי המגורים מהמרכז אל השוליים במעגלים מתרחבים' (ריימון 2012: 135). מודל טבעות זה מציב אזורי דיור אמידים במרכז העיר, בינוניים באזורי הביניים ועניים בשוליים. קשה לזהות ייחודיות ערבית, אסלאמית ואף אזורית במבנה זה, שכן הוא מוכר מערים אירופיות בכמה תקופות (כאמור, בימי הביניים הוא נודע כמודל הרדיו-צנטרי).

אחד הממצאים המרתקים של ניתוח זה מצביע על מדדים גבוהים של אי-שוויון בעיר המסורתית, אי-שוויון שהוביל להטרוגניות רבה ולמידור מרחבי ניכר. הדוגמה העיקרית לתופעה זו היא ריבוי הקהילות הדתיות והעדתיות המאפיין את העיר הערבית במזרח התיכון. ריימון מעריך שכחמישית מתושבי קהיר במאה השמונה-עשרה השתייכו לקהילה עדתית (תורכים, סורים, צפון-אפריקנים) או דתית (נוצרים קופטים מקומיים, נוצרים ממוצא סורי ויהודים) ובאלג'יר נמצא שיעור גבוה אף יותר (של אנדלוסים, תורכים וברברים). אולם, הקהילות העדתיות קובצו יחדיו לפי רמת ה'שונות' שלהן, הקהילות הדתיות (הנוצריות והיהודיות) היו נתונות בדרך כלל להפרדה נוקשה למדי. ריימון מקפיד לציין שמערך מרחבי זה היה דינמי והשתנה לאורך השנים. בחלב, למשל, תפסו הנוצרים בהדרגה את מקומם של המוסלמים: 'ההתפשטות ההדרגתית של הקהילה מזרחה בעקבות גידולה הטבעי בארבע מאות השנה האלה מצביעה בבירור על גבולות הערוב הזה: התוצאה הברורה של התפשטות הנוצרים הייתה שהמוסלמים זנחו את רובעיהם ה'כבושים' (ריימון 2012: 137). ריימון משווה תופעה זו למגמת 'ברחת הלבנים' (white flight) המוכרת מהספרות הגיאוגרפית האמריקנית, שבמהלכה נסוגה האוכלוסייה החזקה מפני האוכלוסייה החלשה המתקרבת, בתוספת ההסתייגות

שהנוצרים בחֶלֶב היו אמידים יותר משכניהם המוסלמים. במונחים מודרניים נדמה שהתופעה דומה יותר לג'נטריפיקציה של שחורים אמידים הדוחקים את רגלי האוכלוסייה הוותיקה בניו יורק ובשיקגו, או לכניסה ההדרגתית של בורגנים ערבים לערים 'יהודיות' בישראל, כמו נצרת עילית. ריימון מסיק שתהליכי שינוי מרחבי לא גרעו מן התמונה ההרמונית יחסית של חיים משותפים של מוסלמים ונוצרים: 'ריסוק זה של העיר לא הוביל בשום פנים לאנרכיה, היות שהקהילות (טאאפה/טֶנְאָף) היו קשורות למנהל העירוני דרך מנהיגיהן הטבעיים (שיח'ים)' (ריימון 2012: 137).

אף על פי שמסקנותיו של ריימון מראות על חלוקה קדם-מעמדית בעיר המסורתית, המפריכה את התפיסה האוריינטליסטית, נחישותו להצביע על יציבות הסדר העירוני ועל דפוסי הייצוג הקהילתי 'הטבעיים' משכפלת את הקיבעון המושגי שהוא בא לבקר. בניגוד לעזיז אל-עזמה (Al-Azmeh 1976), אינני טוען שפונקציונליזם בעייתי זה הוא אוריינטליסטי, אבל הוא מקדש איזון חברתי אסלאמי סימביוטי ומתעלם ממה שאפשר לכנות 'האחרות של השייכות' (Isin 2002: 283). המיעוטים, המהגרים והזרים פעלו להגדיר את זהותם ולתבוע את מעמדם, לא בתוך העיר ה'מסורתית' שריימון מתאר כבית קיבול חברתי גרידא, אלא מתוך ההקשר המקומי של העיר, במונחיה שלה ומתוך ההיגיון הפנימי של התנהלות החיים בה. עבודתה של אמילי גוטרייך על המלאח היהודי במרקש היא דוגמה טובה לכך (Gottreich 2007).

את החיבור של ריימון אין לקרוא בנפרד אלא כחלק מבחינה מחדש של השיח המחקרי כולו. לאור עבודותיהם של אלברט חוראני, עזיז אל-עזמה, ג'נט אבו לֶ'רֶד (Abu Lughod), דייל אייקלמן (Eickelman), אמילי גוטרייך ואחרים, נראה שהמחקר נטש בהדרגה את השאיפה להגדרה אחידה של העירוניות הערבית והאסלאמית. כך, למשל, כותבים אלדם (Eldem) ואחרים בספרם על העיר העוסמאנית: 'ההבדלים העמוקים ביחסים שבין זרים ונתינים מצביעים על דבר שאולי היה אמור להיות מובן מאליו – לעולם לא הייתה בנמצא עיר "עוסמאנית", "ערבית" או "אסלאמית" טיפוסית, לא יותר משהייתה אי פעם עיר "צרפתית", "אנגלית" או "נוצרית" (Eldem et. al. 1999: 213).

מחויבותו של ריימון לעקרונות אסכולת האנאל, דבקתו בפוזיטיביזם מתודולוגי ואמונתו שאפשר למצוא מכנה משותף בין תהליכים ארוכי טווח המתפרשים על פני שתי יבשות, מזמנות ביקורת של השיטה ההיסטורית ההשוואתית המבקשת לחלץ טיפוסים אידיאליים מריבוי אדיר של מהלכים בלתי תלויים. ניסיון מדעי זה נע בין פרטיקולריזם אמפירי קיצוני ליומרות הכללה ומסתכם בסופו של דבר ברשימה מורפולוגית של תכונות המאוששות את דגם 'העיר המסורתית' או מפריכות אותה. בביקורתה על 'המיתוס' של העיר האסלאמית, אָבו לֶ'רֶד מצביעה על מוצא מן הסבך וקוראת להדגיש, קודם כול, תהליכים ולא מבנים וצורות עירוניות (Abu Lughod).

1987). התייחסות אנליטית ראויה לכוחות חברתיים ולמהלכים פוליטיים העומדים בבסיס מבנה העיר עשויה להבהיר מדוע אי אפשר למצוא מכנה משותף אחיד ומודל סדור כמו זה שריימון מחפש. כפי שמראה אבו לר'ד, אפילו הגורמים שאפשר לקשור למסורת האסלאמית (דירוג הזכויות הניתנות לקהילות דתיות שונות, הפרדה מגדרית המצריכה ארגון מרחבי ייחודי ומערכת משפטית מבוזרת המגדירה את גבולות הפרטי והציבורי) לא הצמיחו מציאות עירונית אחידה ואפילו לא דימוי אחיד של העיר הערבית-מוסלמית. קיבעון דומה ל'עיר האסלאמית' תקף גם את המושג 'ים-תיכוניות', שאנתרופולוגים והיסטוריונים ביקשו לתאר כמקשה אחת, וכך גם את המושג 'תרבות פרימיטיבית', ששימש דורות של אנתרופולוגים קרדום לחפור בו.

לעת עתה נראה שהחיפוש אחר גיזת הזהב של העיר האסלאמית הסתיים בקול ענות חלושה. אולם הדמיון האוריינטליסטי העירוני לא נס לחו, הוא אינו נחלת החוקרים המערביים, ואפילו לא נכסם הבלעדי של היסטוריונים ערבים. דימוי העיר האסלאמית ממשיך לפעפע בתרבות הציבורית והעממית ברחבי המזרח התיכון ולהמריץ מתכננים עירוניים ואדריכלים המבקשים לשחזר את תהילת העבר ולהחזיר עטרה ליושנה. התוצאה, הגובלת לעתים בקיטש נאו-אוריינטליסטי, ממחישה את עוצמת הדימוי ואת חשיבות הביקורת של המושג.

ביבליוגרפיה

- Al-Azmeh, Aziz, 1976. 'What is the Islamic City', *Review of Middle Eastern Studies* 2: 31-52.
- Eldem, Edhem, Daniel Goffman, and Bruce Alan Masters, 1999. *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, New York: Cambridge University Press.
- Gottreich, Emily, 2006. *The Mellah of Marrakesh: Jewish and Muslim Space in Morocco's Red City*, Indiana: Indiana University Press.
- Hourani, A. H., 1970. 'The Islamic City in the Light of Recent Research', In: A. H. Hourani and S. M. Stern (eds.), *The Islamic City: A Colloquium*, Oxford: Cassirer.
- Isin, Engin F, 2002. *Being Political: Genealogies of Citizenship*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mumford, Lewis, 1961. *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, New York: Harcourt, Brace and World.
- Raymond, Andre, 1974. *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Damas: Institut Français.

- Raymond, Andre, 1979, 1993. *Le Caire*, Paris: Fayard.
- Raymond, Andre, 1995. *Le Caire des janissaires*, Paris: CNRS Eds.
- Raymond, Andre, 1998. *Egyptiens et Français au Caire, 1798-1801*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Raymond, Andre, 1984. *The Great Arab Cities: An Introduction*, New York: New York University Press.
- Raymond, Andre, 1985. *Grandes villes arabes a l'époque ottoman*, Paris: Sindbad.
- Raymond, Andre, 1998. *La ville arabe, Alep, a l'époque ottoman*, Damas: Institut français de Damas.
- Raymond, Andre, 2000. *Cairo*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Raymond, Andre, 2002. *Arab Cities in the Ottoman Period*, Aldershot, Hampshire, Great Britain; Burlington, Vt.: Ashgate/Variorum.
- Raymond, Andre, 2006. *Tunis sous les Mouradites*, Tunis, Cérès.
- Weber, Max, [1921] 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley: University of California Press.